

NILS ERIK VILLSTRAND

*Kungen, bonden
och skriften 1500–1800*

AR 1715 BÖRJADE den svenska kronan, för att finansiera fortsatt krig i trängt läge, prägla mynttecken i koppar. Sitt låga metallvärde till trots fick mynttecknet ett värde på en daler silvermynt. Mynttecknen blev det dominerande betalningsmedlet. Tanken var att de skulle inlösas till sitt fulla värde efter kriget, men av 40 miljoner nödmynt som gavs ut under kriget inlöstes endast 15 miljoner till fulla värdet.

Våren 1719 skrevs det nominella värdet en daler (= 32 öre) ned med hälften av riksdagen, i en finansiell situation då svensk statsbankrutt var ett alternativ som allvarligt övervägdes. Sommaren samma år samlades mynttecknen in och återlevererades till sina ägare med ett värde på två öre i stället för ursprungliga 32. Staten förband sig samtidigt att med en försäkringssedel betala resterande 14 öre för varje inlämnat mynt. Böndernas pengar förlorade 1719 på kort tid nästan hela värdet. Med tiden skulle staten komma att lösa in försäkringssedlarna, men det vågade ingen sätta tilltro till då.

Det är om det här som Carl Snoilskys dikt "På Vernamo marknad" i *Svenska bilder* handlar. Han skrev den i maj 1882 och drevs av en dröm om en dikt "som tusenden förstå". Fästeparet Per och Kersti, han prästgårdsdräng och hon piga hos länsmannen, hade slitit och sparat ihop

för att kunna sätta bo och så var med ens deras pengar ingenting värda. Länsmannen öppnade ”ett tryckt plakat” som han sedan läste upp för marknadsfolket:

Det var med *alldenstund, ithy*
 Och mer av samma sort
 Ett kungligt brev, där meningen
 Så kunde fattas kort,
 Att kopparbiten, som igår
 För daler gått och gällt,
 Numera gällde ingenting –
 Och så var det beställt.

Snoilsky överdriver inte när han låter förstå att det dåtida myndighets-språket var komplicerat och svårtillgängligt. Det är det verkligen, och även en garvad forskare kan tvingas in i en närkamp med formulering-arna. Men Per och Kersti förstod att deras dröm gått i kras. Per fattade mod, de två skulle spara ihop ett nytt kapital och Kersti lät sig tröstas. Dikten slutar med hennes hoppingivande fråga:

”Så råkas vi om sex år då
 På nytt i Värnamo?”

De två kunde ha fått höra samma påbud läsas upp också i kyrkan i sam-band med söndagens gudstjänst. Men var det faktiskt så att vanliga enk-la människor förstod var kungen ville dem i sina påbud, förordningar och plakat?

Kungörelserna

I en gudstjänst i 1600- eller 1700-talets Sverige fick den världsliga över-hetens påbud nästan lika stort utrymme som den kristna förkunnelsen. I 1686 års kyrkolag ingår ett stadgande om att statsmaktens kungörelser skall läsas upp av prästen från predikstolen. Det var på inget sätt epok-bildande utan en kodifiering av gällande praxis sedan tidigt 1600-tal.

Den statliga förvaltningsapparaten var svagt utbyggd, och få kunde

läsa, medan kyrkans nät av församlingar var finmaskigt. Därför var det muntliga kungörandet från predikstolen som kommunikationskanal från överhet till undersåtar oslagbart effektivt. Inom ett par veckor, högst en månad, blev kungens vilja via predikstolarna allmänt känd över hela riket.

En vanlig söndag vid mitten av 1700-talet tog det prästen en halv timme att läsa upp kungörelserna. Flödet av kungörelser blev allt stridare under 1700-talet, och ett intressant drag är att, som Elisabeth Reuter-svärd visat, en så stor del av kungörelserna som 60–80 procent kom från länsstyrelserna. Folket som samlades till gudstjänst i Sverige tog del av den tidens viktigaste massmedium. Dåtidens högmässa var vår tids tidning, TV eller internet.

Förstod bönderna vad prästen läste upp? Själva svarade de påfallande ofta nej på en sådan fråga. Ändå verkar folk ha övat upp en smält imponerande förmåga att ta till sig komplicerad kansliprosa via örat, i en tid då de flesta tillägnade sig innehållet i det skriva ordet genom att lyssna till texter som lästes upp. Kommunikationen från överhet till undersåtar var effektiv inte minst tack vare kungörelsesystemet. I Finland inte bara läste prästerna pliktskyldigast upp kungörelserna utan översatte dem med stor skicklighet till folkets språk. Prästerna klagade högljutt över hur krävande deras dubbla förmedlande uppgift var – från skriftligt till muntligt och från svenskan till finskan – och äldre finsknationell historieforskning återgav kritiklöst deras yttranden som belägg för det finska språkets underordnade ställning i det (odelade) svenska riket. Som jag visat i en studie av kungörandet i den östra riksdelen betydde inte det faktum, att en stor del av kungörelserna aldrig översattes och trycktes upp på finska, att den finskspråkiga allmogen skulle ha befunnit sig i en anmärkningsvärt sämre position än svenskspråkiga bönder.

Två tendenser i den politiska kulturen

Medeltidshistorikern Dick Harrison har framhållit att bönderna i det senmedeltida Sverige lärde sig att politiskt våld lönade sig i en situation

där ny vapentechnologi gav dem ett militärt värde. Gustav Vasas regim var full av uppror, men i takt med att statsmakten blev starkare blev utsikterna för att bönderna skulle kunna främja sina intressen med vapen i hand allt sämre. Senast i det tidiga 1600-talet hade bönderna lärt sig att våld inte längre lönade sig på den politiska arenan. Relationen mellan styrande och styrda, under särskilt svensk stormaktstid, har engagerat historikerna utifrån två olika perspektiv som vi kan kalla maktstats- och interaktionsperspektiven. De två skolornas tolkningar bryts på ett för vår förståelse berikande sätt mot varandra. Maktstatshistorikerna betonar den hårdhänta maktutövning och närgångna kontroll som undersåtarnas ut-sattes för. Interaktionisterna vill för sin del uppmärksamma två parter i dialog. Överhetens och undersåtarnas intressen sammanföll enligt dem inte helt men de överlappade varandra. I den tolkning av svensk politisk kultur som jag presenterade i Signums svenska kulturhistoria (*Stormakts-tiden*, 2005) och nu senast i Norstedts *Sveriges historia: 1600–1721* (2011) tillskriver jag dialogen mellan styrande och styrda en stor betydelse.

Under 1700-talet gjorde sig det skrivna och det tryckta ordet allt starkare gällande inom den politiska sfären i det svenska riket. Det övervägda, nedtecknade och maximalt distribuerade argumentet blev allt viktigare. Att agera som subjekt i sammanhang där bokstaven var viktig ställde krav på två kompetenser, att kunna läsa och att kunna skriva.

Religiös läs- och skrivkunnighet

Kyrkan engagerade sig med början på 1600-talet i en läskunnighetskampanj. Lärde sig folk att läsa? Hur det förhöll sig med den saken är inte tillräckligt väl undersökt men något kan ändå sägas.

Egil Johansson, som så framgångsrikt har undersökt tidigmodern svensk läs- och skrivkunnighet, har visat hur övergången från en muntlig till en skriftbunden tradition gjordes så smidig som möjligt. Den existerande kyrkliga bönetraditionen hade rötter som gick ända ned till fornkyrkan. Inom den lärde sig de som blivit döpta bönen Fader vår, trons artiklar, bönen Ave Maria och några böner till. I de första ABC-

böckerna beaktades den här långa traditionen genom att de första texterna som nybörjaren tog sig an, efter själva alfabetet, var just Fader vår och trons artiklar.

Ansvaret för undervisningen vilade i huvudsak på hemmen. Kvinnorna lärde barnen att läsa. Först skulle barnen lära sig varje enskild bokstav, sedan att foga ihop dem till stavelser och ord. De praktiska hindren som den som skulle lära sig läsa ställdes inför skall inte underskattas. Inte ens en tunn ABC-bok var billig. På vintern hade de vuxna bättre tid att undervisa de unga, men då rådde det brist på dagsljus och att tända ett ljus för att man skulle se att läsa var inte att tänka på.

Kyrkans ansträngningar bar långsamt frukt. Av ett tusental ungdomar födda på 1650-talet i Mora kunde enligt förhörlängderna hälften läsa så bra att de lämnat ABC-boken bakom sig, medan en knapp fjärdedel ännu höll på att tillägna sig den grundläggande färdigheten. En analys av förhörlängderna från Tuna socken i Medelpad 1688–1691 ger vid handen att tre fjärdedelar av befolkningen var läskunnig (barn upp till fem år inte medräknade). Praktiskt taget ingen av de unga förblev illitterat. Ett kvarts sekel tidigare hade endast en tredjedel av befolkningen i Tuna kunnat läsa.

Förhållandena varierade mellan stiftet. I de socknar i Egentliga Finland från vilka vi har uppgifter var på sin höjd en tredjedel av befolkningen läskunnig på 1690-talet.

Folk lärde sig att läsa men sällan att skriva. Frågan vad det innebar att någon kunde läsa är viktig att ställa. För kyrkan hade läskunnigheten inte ett värde i sig. Den var ett medel. De som tack vare kyrkans läskampanj lärde sig läsa skulle få en stabil förankring i den kristna tron i sin bästa tappning. Vid en prostvisitation i Norrbotten år 1720 ställdes ribban högt: barnen skulle förstå en fråga om den kristna läran också om den formulerats på ett annat sätt än i böcker de läste ur. De skulle förstå och kunna svara ”med egna ord efter förståndet”.

När bondebefolkningen på bred front lärde sig läsa innantill handlade det om förmågan att ta sig igenom ett antal klart avgränsade texter

med ett innehåll som var bekant på förhand. Budskapet i psalmboken och kanske i en postilla låg inom räckhåll för den religiöst litterata. Den som var läskunnig i den kyrkliga traditionen var däremot utestängd från huvuddelen av de texter som förekom i det dåtida samhället, nämligen de handskrivna.

I forskningen används begreppet ”religiös läskunnighet”. Inom det svenska riket blev under 1700-talet den religiösa läskunnigheten i allt högre grad var mans, medan de skrivkunniga var och förblev en sällsynthet bland allmogebefolkningen. Det är rimligtvis därför som vi – till skillnad från engelskan med sitt behändiga *literacy* – i varken svenskan eller finskan har ett enda ord för fenomenet att kunna läsa och skriva.

Att stämpla en kultur som antingen oral eller litterat är alltför fyrkantigt tänkt och gjort. Just den insikten har öppnat forskarnas ögon för förekomsten av olika samexisterande skriftligheter i form av olika sociala praktiker, en religiös på sina villkor eller en ekonomisk på sina. De existerar givetvis inte isolerade från eller oberoende av varandra. Den ena kan fungera som plattform för etablerandet av en annan.

Bönderna, politiken och skriften

En fråga väl värd att ställa är huruvida det bland de breda befolkningslagren i Sverige (med Finland) förekom också andra läs- och skrivkunnigheter, utöver den religiösa, under den förindustriella perioden. Finns det på den folkliga nivån belägg för en kulturell, en ekonomisk eller en politisk läs- och skrivkunnighet i 1700-talets Sverige och Finland? Vilka var i så fall villkoren och uttrycksformerna för dessa?

Till det som särskilt intresserar och engagerar mig hör kopplingen mellan tidigmodern politik och läs- och skrivkunnighet. Tidigare ställde jag mig frågan hur bönderna lyckades vidmakthålla sin politiska kompetens i en kontext som förskriftligas. Frågan tål i ljuset av ny forskning omformuleras till en annan: hur lyckades bönderna i 1700-talets Sverige framgångsrikt flytta fram sina positioner i en situation då politiken förskriftligades?

Den metod jag tillämpar och som torde ge de mest intressanta resultaten är att rulla upp olika politiska beslutsprocesser som involverade bönder, sådana där bönderna engagerade sig i ett försvar av sina intressen och drev sin sak. Mina slutsatser vill jag än så länge betrakta som preliminära. Två omständigheter är uppenbara och höjda över allt tvivel. Bönderna lärde sig inte på bred front att läsa överhetens skriftligt förmedlade budskap. De framhöll själva att de inte kunde läsa handskriven text och de talade av allt att döma sanning då de gjorde det. Inte heller tillägnade de sig färdigheten att själva framställa retoriskt klanderfria texter. Detta är sällsynt gedigna självklarheter för den som har insikter i 1700-talets historia. Men de är icke desto mindre beaktansvärda väsentligheter.

Bönderna svarade helt uppenbart på ett helt annat sätt på den utmaning som politikens förskriftligande utgjorde. De gjorde det genom att värna om *tillgängligheten* till de efterfrågade specialkunskaperna. De förlitade sig på *förmedlare* från muntligt till skriftligt och från skrift till tal. Dessa personer med specialkompetens kom att inta en nyckelposition och svarade inte alltid mot böndernas förväntningar. Beroendet av förmedlarna gjorde bönderna sårbara men långtifrån politiskt handlingsförlamade. Med kompetenta förmedlare inom räckhåll behöver de negativa konsekvenserna av att bönderna själva varken kunde läsa eller skriva inom den politiska sfären inte ha varit så stora.

De vunna resultaten aktualiserar behovet av att bygga ut begreppsarsenalen runt läs- och skrivkunnigheten med ett begreppspar: *possessiv* kontra *accessiv*, dvs. att äga eller att ha tillgång till. Den växande skriftligheten inom olika samhällssektorer kunde hanteras på två olika sätt: med hjälp av en possessiv läs- och skrivkunnighet eller en accessiv. Bönderna valde inom politiken det senare alternativet som byggde på tillgången på förmedlare. ”Förmedlad läs- och skrivkunnighet” kunde övervägas som ett alternativt begrepp. I sin bok *A history of reading and writing* (2010) uppmärksammar Martyn Lyons på tre sidor den förmedlade varianten av skriftlighet som just ”mediated literacy”, men begreppet implicerar att det spridda och mer kända alternativet i så fall borde

benämnas med hjälp av negationen ”unmediated literacy”, på svenska ”oförmedlad läs- och skrivkunnighet”. En sådan lösning framstår inte som helt lyckad.

I en lång process har den possessiva politiska skriftligheten slagit ut den accessiva. Takten bestämdes av två faktorer. Den tröskel som fanns till en possessiv läs- och skrivkunnighet var hög. Förmedlarna kom att inta en nyckelposition och levde inte alltid upp till böndernas förväntningar men den accessiva varianten tillhandahöll ändå, verkar det som, ett anmärkningsvärt funktionsdugligt alternativ. Bönderna fick sin röst hörd också i en politisk kultur som förskriftligades. De ord som nådde kungen i de konstfärdigt skrivna dokumenten var inte längre deras, men de förmedlade det centrala i böndernas tankar, vilket var huvudsaken för dem.

Föredrag den 1 februari 2011

LITTERATUR

- JOHANSSON, EGIL, ”Den kyrkliga lästraditionen i Sverige – en konturteckning”, i Mauro Jokipii & Ilkka Nummela (red.), *Ur nordisk kulturhistoria. Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet*, Jyväskylä 1981, s. 193–224.
- JOHANSSON, EGIL, ”Kyrkan och undervisningen”, i Ingun Montgomery, *Enhetskyrkans tid*, Sveriges kyrkohistoria 4, Stockholm 2002, s. 248–258.
- HARRISON, DICK, *Uppror och allianser. Politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle*, Lund 1997.
- LYONS, MARTIN, *A history of reading and writing in the Western world*, Basingstoke 2010.
- OLSSON, HENRY, *Carl Snoilsky*, Stockholm 1981.
- REUTERSWÄRD, ELISABETH, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Studia Historica Lundensia 2, Lund 2001.
- SNOILSKY, CARL, *Samlade skrifter* III, Stockholm 1904.
- VILLSTRAND, NILS ERIK, ”Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur”, i Peter Danielsson, Håkan Nordmark & Jan Samuelson (red.), *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk*

och konflikter, Rapporter från Växjö universitet, Humaniora 5, Växjö 1999, s. 89–150.

- VILLSTRAND, NILS ERIK, ”Från morgonstjärna till memorial – politisk kultur i det svenska riket 1500–1800”, *Sphinx, Finska Vetenskaps-Societetens årsbok 2004–2005*, Helsingfors 2005, s. 115–128.
- VILLSTRAND, NILS ERIK, ”Stormaktstidens politiska kultur”, i Jakob Christensson (red.), *Stormaktstiden*. Signums svenska kulturhistoria, Lund 2005, s. 17–101.
- VILLSTRAND, NILS ERIK, ”Nyheter från predikstolen”, i Jakob Christensson (red.), *Frihetstiden*, Signums svenska kulturhistoria, Lund 2006, s. 51–67.
- VILLSTRAND, NILS ERIK, ”Skriftlighet med förhinder. Den svenska statsmaktens kunskörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet”, i Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, Helsingfors & Stockholm 2008, s. 315–360.
- VILLSTRAND, NILS ERIK, *Sveriges historia: 1600–1721*, Stockholm 2011.